

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Велика територія поширення черняхівської культури потребує розгляду антропологічного складу населення за регіональним принципом. Це дає змогу чіткіше й детальніше виявити особливості черняхівського населення цієї території і риси, які є спільними для усієї культури.

Одним з найцікавіших районів поширення черняхівської культури є Північне Причорномор'я. У цьому районі антропологічний склад населення попередніх хронологічних періодів відомий значно краще, ніж в інших областях України. У Північному Причорномор'ї для порівняння з черняхівцями можна використати серії, які репрезентують скіфів, населення «пізньоскіфських» поселень, серії давньогрецьких міст Північного Причорномор'я, сарматські групи. В антропологічному аспекті населення Північного Причорномор'я було досить строкатим, як і культурно-етнічний склад його мешканців, серед яких могли бути нащадки скіфів, еллінів, сарматів, фракійців.

Сумарна краніологічна серія черняхівських могильників Північного Причорномор'я охоплює 47 чоловічих і 45 жіночих черепів. Черепи походять з могильників Нагорна II, Холмське, Каборга, Коблево, Вікторівка, Кам'янка-Анчекрак, Ранжеве, Біленьке, Городок, Гаврилівка.

Чоловічі черепи характеризуються в середньому великою довжиною черепної коробки. Поперечний діаметр черепа — від малих до середніх розмірів. Форма черепа доліхокранна. Висота черепної коробки середня, але тяжіє до великої. Ширина лоба середня, нахил лобної кістки на межі середніх і великих розмірів, надперенісся виступає середньо. Ширина потилиці середня, рельєф середній.

Обличчя у верхній частині — середньої ширини, діаметр вилиць середній. Обличчя характеризується середньою висотою за абсолютними розмірами, за верхньолицевим показником мезен. Горизонтальне профілювання обличчя значне. Іклова ямка середньоглибока. Загальний кут обличчя, середній кут обличчя, кут альвеолярної частини великі. Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами, за показником мезоконхні. Висота носа на межі низьких і середніх розмірів. Ніс вузький, за показником середньоширокий. Перенісся профілюване добре. Кістки носа виступають добре.

Жіночі черепи в середньому вияві характеризуються довгою, широкою, високою черепною коробкою. Череп за формою мезокранний. Лоб середньоширокий, нахил лобної кістки на межі середніх і великих розмірів, надперенісся виступає слабо. Потилиця середньоширока, рельєф слабкий. Обличчя має середню ширину на всіх рівнях та середню висоту, за верхньолицевим показником мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Іклова ямка характеризується середньою глибиною. Загальний кут обличчя на межі великих і середніх розмірів, середній кут обличчя потрапляє до категорії середніх, кут альвеолярної частини великий. Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами та показником. Ніс середньовисокий, вузький на межі з середньошироким, за носовим показником середньоширокий. Рельєф перенісся добрий. Кістки носа виступають різко.

Здебільшого чоловіча та жіноча серії потрапляють до однакових за світовими масштабами категорій.

Нами були підраховані коефіцієнти статевого диморфізму цих серій та порівняні зі стандартними¹. За низкою ознак вони відрізнялися від стандартних. З урахуванням статевого диморфізму жіноча серія має ширшу та вищу черепну коробку, ширший лоб, потилицю, ширше обличчя на середньому рівні, вищий, але вузький ніс, нижчі орбіти.

Отже, визначається певна неоднорідність серії при порівнянні чоловічої та жіночої вибірок. Проте багато ознак варіюють у досить широких межах і всередині чоловічої та жіночої серій. Розмах варіацій деяких ознак істотний, охоплює декілька категорій. Були обліковані коефіцієнти варіації мінливості, коефіцієнти парної кореляції порівнянні зі стандартними². І в чоловічій, і в жіночій групі вони виходять за межі стандартних величин. Це свідчить про неоднорідність групи.

Для з'ясування характеру неоднорідності ми звернулися до одного з методів багатовимірної статистики — факторного аналізу, МГФ — метод головних факторів³.

Факторному аналізу було піддано не всі черепа сумарної серії, а лише ті, в яких представлені усі такі ознаки: поздовжній, поперечний, висотний діаметри, ширина лоба, верхня висота обличчя, діаметр вилиць, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа, назомалярний кут.

Те, що ми обмежилися коротким набором ознак, зумовлено бажанням розширити коло черепів, включених до аналізу, який потребує «повної реалізації» за залученими ознаками.

Морфологічну різницю між індивідами можна прослідкувати, спираючись на головні значення факторних навантажень, і відзначити таким чином ознаки, які відіграють найбільшу роль у виділенні морфотипів:

Факторні навантаження на ознаки

Ознака	1	2
8. Поперечний діаметр	+ 0,853	+ 0,122
77. Назомалярний кут	+ 0,787	- 0,246
45. Діаметр вилиць	+ 0,698	- 0,300
9. Ширина лоба	+ 0,602	+ 0,322
52. Висота орбіт	- 0,600	+ 0,252
48. Висота обличчя	- 0,281	- 0,850
55. Висота носа	- 0,201	+ 0,836
17. Висота черепа	+ 0,135	- 0,667
1. Поздовжній діаметр	+ 0,453	+ 0,425
51. Ширина орбіт	- 0,043	- 0,284
54. Ширина носа	- 0,289	- 0,167

За фактором 1 (27,1 % загальної дисперсії) найбільші додаткові навантаження мають: ширина черепа, ширина обличчя, найменша ширина лоба, назомалярний кут, ширина носа, поздовжній діаметр черепа: найбільші від'ємні — висота орбіт.

За фактором 2 (22,7 % загальної дисперсії) найбільші додаткові навантаження мають: висота обличчя, висота носа, висота черепа: найбільше від'ємне — ширина орбіт.

Отже, перший фактор дає змогу розділити серію за шириною черепа, лоба, обличчя, носа, довжиною черепа, кутом горизонтального профілювання верхньої частини обличчя та висотою орбіт.

Другий фактор дає змогу розділити сукупність черепів за висотою обличчя, носа, черепа та шириною орбіт.

Теоретично за значенням факторних навантажень можливі чотири комбінації ознак.

Усі черепа були вписані в простір двох головних факторів поліморфізму. Черепа переважно розділено на три скупчення. Спираючись на середні значення скупчень, можна виділити такі морфологічні типи серед населення черняхівської культури регіону.

Тип 1. Характеризується доліхокранією, довгою (189 мм), середньоширокою (141,9), високою (138,1 мм) черепною коробкою, середньошироким (135,9), середньовисоким (72,1), добре профільованим обличчям (138,3), низькими орбітами (32,1), вузьким носом (24, 4 мм).

Тип 2. Характеризується доліхомезокранією, середньою довжиною (179,5), малими шириною (134) та висотою (130,5) черепної коробки, вузьким (128,3), середньої висоти (68,5), добре профільованим (136,1) обличчям, низьким (49,2), вузьким (23,8), середньошироким за показником носом, середньовисокими орбітами (34).

Тип 3. Характеризується доліхомезокранією, середньодовгою (182.3), вузькою (136.3), високою (140) черепною коробкою, вузьким (126,7), середньовисоким (72,7), вузьким за показником обличчям, з добрим горизонтальним профілюванням (132,8), середньовисоким (52,6), вузьким (23,5) носом, високими орбітами (35,9).

Перший та другий морфотипи фіксуються на території Північного Причорномор'я у більш ранній час. Це стосується насамперед пізньоскіфських пам'яток. Присутність першого та другого морфологічних типів як на могильниках пізніх скіфів, так і черняхівської культури Північного Причорномор'я забезпечує значну статистичну подібність їх населення між собою. Це може свідчити про значний внесок населення пізньоскіфських пам'яток у формування антропологічного складу черняхівської культури регіону.

Перший морфотип знаходить паралелі не тільки серед населення пізньоскіфських пам'яток, а також у хронологічно більш ранній час — серед населення, похованого в скіфських могильниках півдня України: Ак-Таш, Мамай-Гора, Нікопольстрой, збірних серій з розкопок скіфських курганів біля Каховки, Широкого, Кам'янки⁴. Це свідчить на користь того, що цей морфотип можна пов'язати зі скіфами. Скіфи ввійшли як одна із складових частин до населення пізньоскіфських пам'яток. Частина скіфів серед мешканців різних пізньоскіфських поселень є різною і далі не скрізь домінуючою. Приклад тому — Неаполь Скіфський, серед населення якого переважають морфотипи, характерні для різних груп середземноморського кола: грецьких або фракійських⁵.

Другий морфотип, що фіксується на пам'ятках черняхівської культури, належить до кола середземноморських форм. Наявність його на черняхівських пам'ятках ще більше зближує статистично черняхівське населення з пізніми скіфами. Близькі морфологічні форми на пізньоскіфських могильниках антропологи пов'язують з грецьким або фракійським компонентом в їх складі⁶.

Антропологічний матеріал, що репрезентує давніх греків, досить значний, походить переважно з материкової Греції, з якої представлені групи різних хронологічних періодів, і давньогрецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, де в серіях домінують черепи римського часу. Відсутній, на превеликий жаль, антропологічний матеріал з території Східної Греції, звідки власне і йшла грецька колонізація Північного Причорномор'я. Практично не представлено краніологічні серії фракійців. У фракійців, як добре відомо, був розповсюджений звичай кремації померлих, який не залишає інформації для краніологів. Матеріали із поховань з трупопокладеннями, які пов'язують з фракійцями, нечисленні, характеризуються поганою збереженістю і не завжди мають чітку етнокультурну належність. Фракійські серії досить неоднорідні, але всі відзначаються грацильністю і належать до того самого середземноморського кола, що й греки⁷. За відсутності повноцінних фракійських серій нині неможливо чітко диференціювати грецькі та фракійські групи. Імовірно, поява нового антропологічного матеріалу з могильників Східної Греції та фракійських територій дасть змогу чіткіше відповісти на питання щодо походження цього типу на могильниках черняхівської культури Північного Причорномор'я. Проте у будь-якому разі глибинні витoki типу пов'язані із Середземноморським басейном, де він фіксується від доби бронзи.

Для третього морфотипу, як уже зазначалося, характерне поєднання доліхомезокранії, середньодовгої, вузької, але високої коробки та вузького обличчя. Ця досить своєрідна комбінація ознак характерна для населення, похованого на могильниках вельбарської культури Польщі, також присутня як одна зі складових частин на черняхівських могильниках Молдови та лісостепової зони України.

Близькі форми фіксуються в могильниках VI—VII ст., які пов'язують з вестготами Піренейського півострова, та на готському могильнику V—VI ст. Вімінакум у Сербії⁸.

У Північному Причорномор'ї цей морфологічний тип раніше не фіксували, його появу можна пов'язати з готськими міграціями. У Європі цей морфотип присутній ще з часів неоліту та бронзи.

Перелічені три морфотипи охоплюють більшість вибірки, але не вичерпують усієї різноманітності антропологічного складу населення черняхівської культури Північного Причорномор'я.

Ще одним з істотних компонентів у складі населення черняхівських пам'яток Північного Причорномор'я археологи вважають сарматів. Розглянемо це положення з позицій антропології.

Сарматські племена протягом майже шести століть були важливою етнополітичною силою в степу та лісостепу України.

Сармати України входили до складу західної частини великого сарматського ареалу, який проліг від степів Казахстану до Угорщини. Нині є доволі значний антропологічний матеріал, що характеризує населення цього ареалу. Сарматські племена репрезентовані за даними антропології, з масивом населення яких у степовій частині України поширюється новий для цієї території мезобрахікранний, широколиций європеоїдний комплекс з дещо ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя. Антропологічний сарматський масив був досить неоднорідним, морфологічні варіанти відбивають територіальні та хронологічні відмінності різних груп сарматів. Проте брахікранний широколиций з легким сплюсненням лицевого скелета тип є визначальним для усіх сарматських територій⁹.

У середньому вияві чоловіча вибірка з могильників черняхівської культури Північного Причорномор'я характеризується доліхокранією, середньошироким, різко профільованим обличчям, а жіноча — мезокранією, середньошироким і різко профільованим обличчям. Аналіз середніх розмірів серій свідчить, що сармати істотно не вплинули на антропологічний склад черняхівців.

Було проаналізовано індивідуальні дані черепів з могильників черняхівської культури Північного Причорномор'я. Як диференційні ознаки були вибрані черепний показник, ширина обличчя, назомалярний кут. Ці ознаки максимально диференціюють черняхівські та сарматські групи. Група черепів, що тяжіє до сарматського морфологічного комплексу (брахікранія, назомалярний кут понад 140, ширина обличчя понад 137 мм для чоловіків, вище за 127 мм для жінок), виявилася нечисленною. З черепів, для яких є інформація за широкими ознаками, у сарматський сектор відходять або наближаються до нього 5,5 % чоловічих та 14,2 % жіночих черепів. У зв'язку з тим що антропологічний склад сарматів неоднорідний, результати носять орієнтовний характер. Вони свідчать про мінімально можливу кількість сарматів у складі населення черняхівських пам'яток. Крім того, на окремих черепках фіксується брахікранія або легка сплюсненість обличчя, але ці ознаки не складаються в комплекс, і їх можна вважати як метисними формами, так й індивідуальними відхиленнями. Відсоток таких черепів невеликий.

Проте тут ми зробимо невеликий відступ. Сармати були представлені різними групами племен. У складі населення черняхівських могильників можуть бути нащадки роксоланів, аорсів, аланів. Певні обрядові норми археологи намагаються пов'язати з конкретними племенами. У похованнях у катакомбах та підбоях вбачають аланську традицію. Отже, алани можуть бути присутні й серед населення черняхівської культури, тому що на черняхівських могильниках трапляються поховання в катакомбах та підбоях. Аланська проблема є однією з найскладніших в сарматології. В археологічній науці існує низка концепцій походження аланів — скіфська, аорська, массагетська, алтайська, юедейська, усуньська¹⁰.

В антропологічній літературі також є низка проблем, пов'язаних з аланами та походженням їх морфологічного типу. Існує антропологічна традиція пов'язувати з етнонімом «алани» вузьколиций доліхокранічний тип¹¹. Проте це уявлення складалося, по-перше, у процесі вивчення могильників середньовічних аланів, які датуються V—XIV ст., по-друге, на нечисленному матеріалі. Нові надходження до палеоантропологічних колекцій значно ускладнили картину. Для середньовічних аланських могильників V—XIV ст. характерна велика морфологічна різноманітність антропологічного матеріалу: на катакомбному могильнику Верхній Чир-Юрт V—VII ст., катакомбному могильнику Зміївська X—XIII ст. фіксується тенденція до брахікранії та широколицьості — ознак, типових для більшості сарматських груп більш раннього періоду; на аланських могильниках Гамівської ущелини V—VII ст., Черкесії V—IX ст., могильнику Балабанка VI—VII ст. зафіксовано мезодоліхокранію та середньошироке обличчя; на могильнику Мошова Балка VIII—IX ст. — мезодоліхокранія, середньошироке обличчя з тенденцією до широколицьості; на Верхньосалтівському могильнику — мезодолі-

хокранія з середньошироким, з тенденцією до вузколицьості, обличчям; на Дмитрівському могильнику — мезодоліхокранія та вузьке обличчя; на могильнику Дуба-Юрта IX—X ст. — доліхокранія і середньошироке (з тенденцією до широколицьості) обличчя; на могильнику Казазово I — доліхокранія і тенденція до вузького обличчя ¹².

Отже, антропологічний склад похованих більшості могильників дійсно важко пов'язати з морфологією сарматського світу. Морфотипи на середньовічних аланських могильниках можуть мати різне походження для різних районів. Так, антропологічні паралелі похованим окремих середньовічних аланських могильників можна знайти у скіфських і пізньоскіфських могилах. Частина похованих у середньовічних аланських могильниках досить близька за морфологією до окремих скіфських груп. Тому можна говорити, що мезодоліхокранії відносно широколиці форми похованих середньовічних аланських могильників могли бути успадкованими від скіфів. Тому зрозуміло, що близькі форми, які знайдено на черняхівських могильниках Північного Причорномор'я, антропологічно можна інтерпретувати як скіфів або пізніх скіфів, якими в біологічному плані вони і є.

На сарматських могильниках України, хронологічно більш ранніх або синхронних черняхівській культурі, які пов'язують з аланами, — Усть-Кам'янка, Чорноріччя—Інкерман — зафіксовано брахікранії широколиці форми. Такі форми характерні для населення межиріччя Волги та Дона середньосарматського часу, в яких вбачають аланів ¹³.

Отже, ймовіріше за все, наявність широколицьих брахікранічних черепів із могильників черняхівської культури може свідчити про нащадків не тільки роксоланів та аорсів, але й аланів. Проте ще раз зазначимо, що кількість таких черепів на черняхівських могильниках невелика.

Наведені морфотипи трапляються в різних пропорціях на різних могильниках черняхівської культури Північного Причорномор'я, що відбивається на різному характері їхніх антропологічних зв'язків.

Ці могильники, що розкопані дотепер, розташовані трьома скупченнями — Нижній Дніпро, межиріччя Південного Бугу — Тилігулу, Буджацький степ.

Нижнє Подніпров'я. Представлені антропологічні матеріали могильників Гаврилівка та Миколаївка. Першим до вивчення антропологічного складу населення черняхівської культури південних регіонів звернувся німецький антрополог А. Шліц. Він досліджував кілька черепів із розкопок могильника біля с. Миколаївка (розкопки М. Еберта). А. Шліц проаналізував матеріал за методиками, які були прийняті тодішньою німецькою антропологічною школою, і виділив три морфологічні типи. Один з морфотипів, який було виділено на чоловічих черепах, дослідник пов'язав зі східними германцями, аналогії йому знаходив на території Сілезії, а витоки вбачав в унетичській культурі. Аналогії іншому морфотипу, що був виділений на чоловічих черепах, він знаходив серед давнього населення Європи: культур стрічкової кераміки та шнурової кераміки Західної та Центральної Європи. Аналогії морфотипу жіночої вибірки вчений виділив серед західногерманських серій, на могильниках аламанів. Висновки А. Шліца були одним з головних аргументів для визначення М. Ебергом могильника Миколаївка як германського, або, точніше, готського ¹⁴.

До антропології черняхівських пам'яток *Нижнього Подніпров'я* звернулася в 1950-х роках Т.С. Кондукторова. Вона опрацювала 27 скелетів із розкопок могильника біля с. Гаврилівка Новоолександрівського р-ну Херсонської обл. (розкопки Е. Симоновича) ¹⁵.

Краніологічна серія складається з 10 чоловічих і 9 жіночих черепів (див. таблицю). Вони характеризуються доліхокранією, великою довжиною та високою черепної коробки, середньовисоким, невеликим за шириною обличчям. Горизонтальне профілювання обличчя різке, орбіти дещо нижче середніх, ніс середньоширокий, сильно виступає. Автор зазначала, що серія дещо відрізняється від інших черняхівських груп більшими розмірами черепної коробки, а також пропорціями деталей обличчя. Це якоюсь мірою може слугувати аргументом на користь зближення серії з германцями. Проте Т.С. Кондукторова виявила також певну близькість гаврилівської групи до збірної серії скіфів степових територій. Жіноча серія з Гаврилівки, за спостереженнями дослідниці, відрізняється і від германських, і від скіфських груп.

Т.С. Кондукторова писала також про певну подібність антропологічного матеріалу черняхівського могильника біля с. Гаврилівка до серій східних слов'ян за низкою ознак.

У зв'язку з тим що виміри черепів із розкопок М. Еберта А. Шліц проводив за старими методиками, включити ці матеріали до сумарної серії не уявляється можливим. Можна лише відзначити певні паралелі цього матеріалу з антропологією населення вельбарської культури нижньої Вісли. Отже, черняхівське населення згаданого району репрезентує лише серія з могильника Гаврилівка. Утім, з часу публікації матеріалів могильника значно розширилося коло антропологічних серій, які можна використати як порівняльний матеріал, особливо це стосується серій з територій Центральної та Західної Європи. Це дає змогу дещо поіншому вивчати антропологічний матеріал з Гаврилівки.

Серія з Гаврилівки — змішана, вона дійсно має певні спільні риси з матеріалом пізньоскіфських пам'яток. Проте домінують у ній черепи, характерні для північних районів Європи. Особливо яскраво це виявляється у вибірці черепів з північноорієнтованих поховань могильника, які вважаються більш ранніми. Вибірка черепів з поховань, орієнтованих у північному секторі, характеризується розмірами та пропорціями обличчя, його деталей, які в історичній перспективі будуть характерними для низки германських груп V—VIII ст.: аламанів, лангобардів, бургундів, баварців, частково франків, а також населення Південної Швеції VI—X ст., для германських груп VIII—XII ст. з територій Скандинавії, Саксонії¹⁶. Такі розміри і пропорції обличчя та черепа характерні для середньовічних германців.

Треба зазначити, що північний і західний характер антропологічних зв'язків домінує як у чоловічій, так і у жіночій серії з Гаврилівки. У жіночій серії він навіть чіткіше фіксується.

Межиріччя Південного Бугу та Тилігула. З цієї території Т.С. Кондукторовою було досліджено та опубліковано 6 скелетів з могильників біля с. Вікторів-

Середні розміри черепів з могильників черняхівської культури різних районів Північного Причорномор'я

Ознака	Нижнє Подніпров'я		Південний Буг—Тилігул		Буджацький степ	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
1. Поздовжній діаметр	189,0	180,7	184,6	175,7	184,4	178,6
8. Поперечний діаметр	139,5	135,1	139,0	135,1	136,7	137,7
9. Ширина лоба	95,4	92,0	94,2	94,3	95,5	93,9
17. Висота черепа	136,8	132,2	135,2	129,3	136,9	132,8
45. Діаметр вилиць	131,2	121,1	131,8	121,9	131,4	126,3
48. Висота обличчя	70,1	65,6	71,7	66,5	70,2	64,5
51. Ширина орбіт	41,8	39,7	40,5	39,5	41,3	39,6
52. Висота орбіт	32,8	32,1	32,5	32,2	33,0	31,1
54. Ширина носа	24,4	23,1	25,2	24,3	23,5	22,4
55. Висота носа	51,6	48,8	51,8	49,5	50,4	46,9
32. Кут лоба	85,5	90,2	80,8	85,8	82	85
72. Кут обличчя	87,0	84,0	84,7	83,4	85,8	84,2
77. Назомалярний кут	137,3	138,0	131,4	136,9	137,6	140,3
Zm. Зигмаксиллярний кут	125,0	125,2	125,8	126,9	126,9	127
75.1. Кут носа	36,0	26,4	37,5	25,7	25	25
Показник:						
8:1. Черепний	73,9	75,3	75,4	76,9	74,9	77,7
48:45. Верхньолицевий	53,5	53,9	55,2	53,9	53,5	51,4
52:51. Орбітний	78,9	81,2	80,4	81,9	79,5	77,8
54:55. Носовий	47,4	47,6	48,4	49,4	45	51,2
Кількість: min-max	6—10	6—9	2—8	7—18	3—22	2—19

ка та 16 скелетів з могильника Коблево Тилігуло-Березанського р-ну Миколаївської обл. (розкопки Е. Симоновича), 9 скелетів з могильника біля с. Ранжеве Комінтернівського р-ну Одеської обл. (розкопки Е. Симоновича)¹⁷.

Через поганий стан кістковий матеріал було описано не по окремих могильниках, а в сумарній серії, яка налічує 28 кістяків (окрім матеріалів з цього району було добавлено 1 чоловічий череп з с. Кринички Балтського р-ну Одеської обл.). З них придатними для вимірів виявилися 10 чоловічих і 10 жіночих черепів. Чоловіча серія характеризувалася доліхокранією (при великому поздовжньому, малому поперечному, середньому висотному діаметрі), середньошироким на межі з вузьким обличчям, з різким горизонтальним профілюванням, мезоконхними орбітами, середньошироким, різко виступним носом. Дослідниця зазначила, що черепи черняхівських могильників Північного Причорномор'я за обсягом дещо менші порівняно з іншими відомими черняхівськими серіями України, у них слабше представлена доліхокранія, унаслідок меншого поздовжнього діаметра черепа, більш широкого носа. У чоловічій серії південних черняхівців більш високе обличчя, більший нахил лоба, сильніше виступає ніс (див. таблицю).

Т.С. Кондукторова зазначила велику морфологічну подібність черепів черняхівців України та скіфських і пізньоскіфських серій, а також те, що сарматська домішка на них практично не фіксується.

Декілька черепів з черняхівських могильників цього району (усі черепи жіночі) було досліджено та опубліковано П.М. Покасом¹⁸. Черепи походять із могильників: Вікторівка, Каборга, Кам'янка-Анчекрак, Коблево, Ранжеве, Городок, Чубівка. Вони були об'єднані нами з матеріалами Т.С. Кондукторової і склали досить репрезентативну жіночу серію з 18 черепів (див. таблицю).

Вона характеризується середньодовгою на межі з довгою черепною коробкою, середньоширокою та середньовисокою, мезокранною за формою. Обличчя середньовисоке, вузьке на межі з середньошироким, за показником — мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньовисокі. Ніс середньоширокий за показником. Кістки носа виступають середньо.

Жіноча серія більш змішана, ніж чоловіча.

І чоловіча, і жіноча групи змішані, у них є форми, які характерні для населення пізньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я, античних міст-колоній, а також морфотипи, що характерні для черняхівців лісостепу, морфотипи, які можуть бути пов'язані з мігрантами з північних районів Європи. Проте типи, які можна пов'язати з матеріалом античних і пізньоскіфських пам'яток, домінують. Це стосується чоловічої і жіночої груп з межиріччя Південного Бугу та Тилігулу. У цьому районі взагалі найбільше відчувається місцева антропологічна основа.

Буджацький степ. Антропологічний матеріал представлено з двох могильників — Нагорне II та Холмське.

У 1984 р. С.П. Сегада і В.Д. Дяченко обробили матеріал з могильника біля с. Холмське Арцизького р-ну Одеської обл. (розкопки О.В. Гудкової), усього 27 поховань. Придатними до вимірів виявилися 9 чоловічих і 7 жіночих черепів¹⁹.

Чоловіча серія відрізнялася доліхокранією, при значному поздовжньому, малому поперечному, великому висотному діаметрі. Обличчя середньошироке, з тенденцією до вузького. Орбіти середньоширокі, середньовисокі. Горизонтальне профілювання обличчя на межі різкого та помірнього. Ніс вузький, середньовисокій, кістки носа виступають середньо.

Жіноча серія має більший черепний показник, вона суббрахікранна, характеризується ширшим носом.

Автори встановили морфологічну подібність населення Буджацького степу з черняхівцями Прутсько-Дністровського та Дністровсько-Південнобузького межиріччя.

Т. Рудич було досліджено матеріали з могильника Нагорне II Ренійського р-ну Одеської обл. (розкопки О. Гудкової), усього 44 кістяки. Придатними для вимірів виявилось 27 черепів: 14 чоловічих і 13 жіночих.

Чоловіча серія в середньому характеризується доліхокранією, довгою, вузькою та середньовисокою черепною коробкою. Обличчя середньошироке, середньовисоке, за показником мезен. Горизонтальне профілювання обличчя добре,

орбіти вузькі та низькі. Ніс низький вузький. Перенісся середньовисоке. Кістки носа виступають середньо.

Жіноча група в середньому характеризується значним поздовжнім, середнім поперечним, великим висотним діаметром. За черепним показником знаходиться на межі доліхокраних і мезокраних форм. Обличчя середньошироке. Горизонтальне профілювання обличчя на межі різкого та помірного. Орбіти середньоширокі низькі. Ніс низький вузький, за показником мезоринний.

Чоловіча група досить близька статистично до низки серій із західних територій — Масломенч, Грудек, збірної серії вельбарської культури Польщі, але близька також до черняхівських і пізньоскіфських серій Північного Причорномор'я. Жіноча група виявляє значну статистичну подібність до збірної серії черняхівських могильників Західної України та Масломенчської групи вельбарської культури Польщі. Цікавим є те, що в Буджацькому степу, на Західній Україні, а також Масломенчській групі чоловічі та жіночі черепи представлені різними антропологічними типами. Мезокраний з середньошироким і низьким обличчям, низькими орбітами тип, який характеризує жіночі групи черняхівської культури Буджацького степу, Західної України та Масломенчської групи вельбарської культури Польщі, в історичній перспективі характерний для серій X—XIII ст., що репрезентують населення давньоруської доби волинських, древлянських, тиверських територій, Галицької землі, а також східних районів Польщі (Любельщина). Узагалі такі розміри і пропорції черепа та обличчя типові для східнослов'янських груп доби середньовіччя.

Матеріали з могильників Холмське та Нагорне були об'єднані нами в одну групу (див. таблицю).

Чоловіча серія з Буджацького степу налічує 22 черепи. У середньому вияві характеризується середньодовгою на межі з довгою черепною коробкою, вузьким і середньовисоким на межі з високим обличчям, доліхокранною формою черепа. Обличчя середньовисоке та середньошироке, за показником — мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньовисокі за показником. Ніс вузький, виступання носа середнє.

Жіноча серія налічує 20 черепів. Вона характеризується довгою, середньоширокою черепною коробкою, мезокранною за формою. Обличчя середньовисоке, середньошироке. Горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні помірне, на зигомаксиллярному — значне. Орбіти низькі. Ніс середньоширокий, кістки носа виступають сильно.

З урахуванням статевого диморфізму жіноча серія має більші розміри черепної коробки, широке обличчя, нижчі орбіти. Це свідчить про те, що чоловіча та жіноча групи Буджацького степу формувалися на різній антропологічній основі.

Сумарна чоловіча серія більш змішана, тому за морфологією та статистичними даними вона виявляє значну подібність до черняхівських груп Північного Причорномор'я та лісостепової зони, до пізньоскіфських серій та до населення Масломенчської групи вельбарської культури Польщі. Жіноча серія виявляє найбільшу морфологічну подібність до збірної серії черняхівської культури України і до населення Масломенчської групи вельбарської культури Польщі.

Усі три вибірки чоловічих черепів із Нижнього Подніпров'я, межириччя Південного Бугу й Тилігулу, а також Буджацького степу виявилися у середньому досить подібними між собою за більшістю ознак. Проте фіксуються і певні відмінності. Серія чоловічих черепів з Нижнього Подніпров'я має довшу за розмірами черепну коробку, найменший черепний показник, найбільший кут лобної кістки та ортогнатне обличчя. Серія черепів із межириччя Південного Бугу — Тилігулу відрізняється нижчою, ніж в інших двох групах, черепною коробкою, більшим черепним показником, який потрапляє вже до розряду мезокраних, хоч і з тенденцією до доліхокранії. Ця серія характеризується найвищим обличчям, але найвужчим за верхньолицевим показником, дещо вищими орбітами, ширшим носом, кістці якого виступають найсильніше. Група чоловічих черепів із черняхівських могильників Буджацького степу відрізняється найкоротшою та найвужчою черепною коробкою при найбільшій її висоті, найбільш похилим лобом, найвужчим носом з найменшим його виступанням.

Усі три жіночі серії доволі близькі між собою, але за низкою ознак теж відрізняються одна від одної.

Серія жіночих черепів з Нижнього Подніпров'я виявляється найбільш довгоголовою, як за довжиною черепа, так і за черепним показником. Серія характеризується найбільш вузьким обличчям, найбільшим кутом нахилу лобної кістки, найвужчим за показником носом, який виступає найбільше.

Жіноча серія з межиріччя Південного Бугу — Тилігулу відрізняється найкоротшою та найнижчою черепною коробкою, найвищим обличчям, найбільшим горизонтальним профілюванням обличчя на верхньому рівні. Для жіночої групи з Буджацького степу характерні найбільш широка та висока черепна коробка, найбільший черепний показник, найширше та найнижче обличчя, найнижчі орбіти та найширший ніс, який найменше виступає.

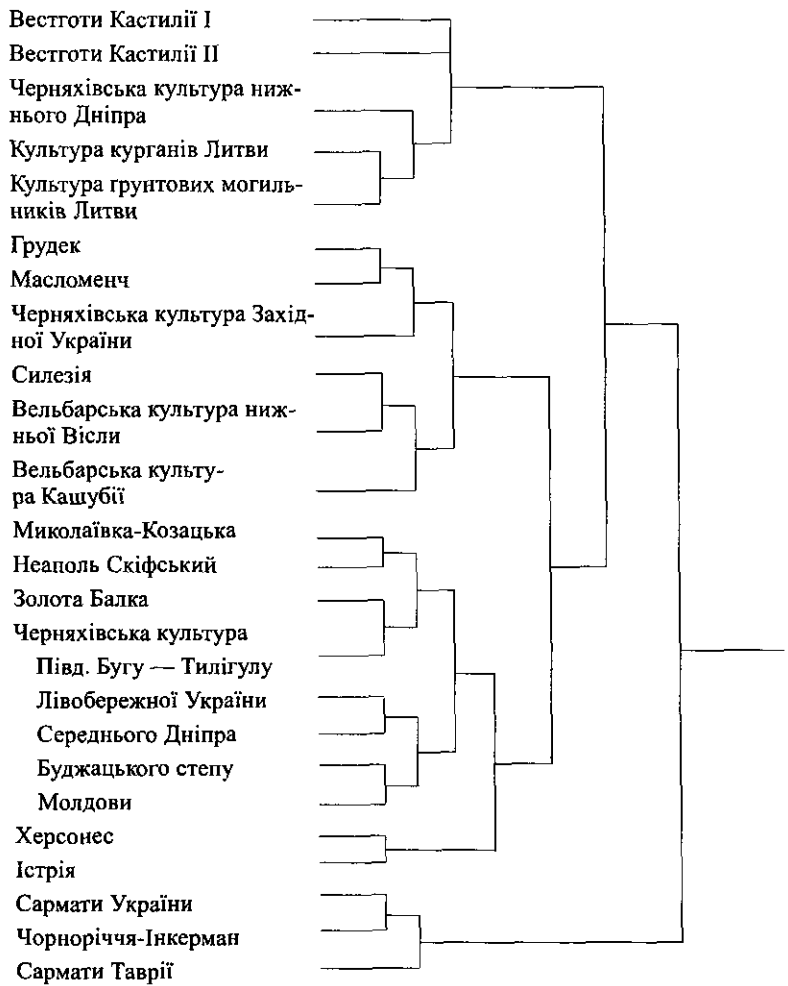
Для того щоб точніше з'ясувати місце збірних серій у колі популяцій, близьких за часом, ми звернулися до методів багатовимірної статистики. Значна точність краніологічних вимірів дає змогу досить успішно користуватися методами багатовимірної статистики. Це сприяє об'єктивізації висновків, знімає питання щодо упередженості дослідника. Зупинимось на порівнянні середньостатистичних показників низки краніологічних серій з використанням методу кластерного аналізу.

Для ілюстрації ми відібрали дендрограми за результатами міжгрупового аналізу кластерним методом (дев'ятиєрархічна кластеризація, процедура далекого сусіда, дистанції Евкліда) середніх розмірів серій. Групи порівнювали за 10-ма ознаками: поздовжнім, поперечним, висотним діаметром черепа, найменшою шириною лоба, висотою та шириною обличчя, висотою та шириною орбіт, шириною та висотою носа.

До аналізу було залучено: збірні серії черняхівської культури Нижнього та Середнього Подніпров'я, межиріччя Південного Бугу та Тилігула, Буджацького степу, збірні серії Західної (матеріали автора) і Лівобережної України, Молдови; пізньоскіфські серії з Неаполя Скіфського, Миколаївки-Козацької, Золотої Балки²⁰, сарматські серії — збірна з України та збірна з Таврії, могильника Чорноріччя-Інкерман²¹. Античні міста представлені серіями з Херсонесу та Істрії²². Матеріали з Ольвії римського часу до аналізу не залучали. (В ольвійській серії фіксується велика кількість черепів з морфологічними формами, які мають паралелі в черняхівських могильниках Західної України, а також Центральної і Західної Європи. Отже, статистична подібність ольвійської серії та черняхівських груп була зумовлена присутністю не стільки еллінського компоненту в складі населення черняхівських поселень, скільки мігрантів з районів Центральної Європи, що, можливо, пов'язано з рухом готів, у серії римської доби з Ольвії. Але це тема окремого дослідження).

Західні території в міжгруповому аналізі були представлені серіями вельбарської культури Польщі: Грудек, Масломенч, збірною нижньої Вісли, збірною Кашубії²³. Були залучені серії чоловічих черепів — збірна з Сілезії датована IV ст., яку пов'язують з готами, дві вестготські серії з Кастилії VI—VII ст.²⁴, жіноча серія з могильників вельбарської культури Правобережної Мазовії — Підляшшя²⁵. Прибалтику репрезентовано серією ґрунтових могильників Центральної Литви II—V ст., серією черепів курганів Литви II—V ст. (чоловіки) та вибіркою черепів I—IV ст. з могильника Марвелес у Литві (жінки)²⁶.

За результатами міжгрупового аналізу збірна серія чоловічих черепів з могильників черняхівської культури Буджацького степу виявила найбільшу статистичну подібність до збірних черняхівських груп Молдови, середнього Дніпра, Лівобережної України (рисунок, а). Збірна серія чоловічих черепів з могильників межиріччя Південного Буга — Тилігула виявила найбільшу подібність до пізньоскіфських серій з Неаполя Скіфського, Миколаївки Козацької та Золотої Балки. Хоча слід зазначити, що Буджацька та Бугсько-Тилігульська серії потрапляють до одного південного кластера, в який входять поряд з ними черняхівські серії Середнього Подніпров'я, Молдови, Лівобережної України та низка пізньоскіфських серій. До них тяжіють і серії античних міст-колоній Херсонеса та Істрії. Це досить добре ілюструє складність процесу формування антропологічного скла-

а

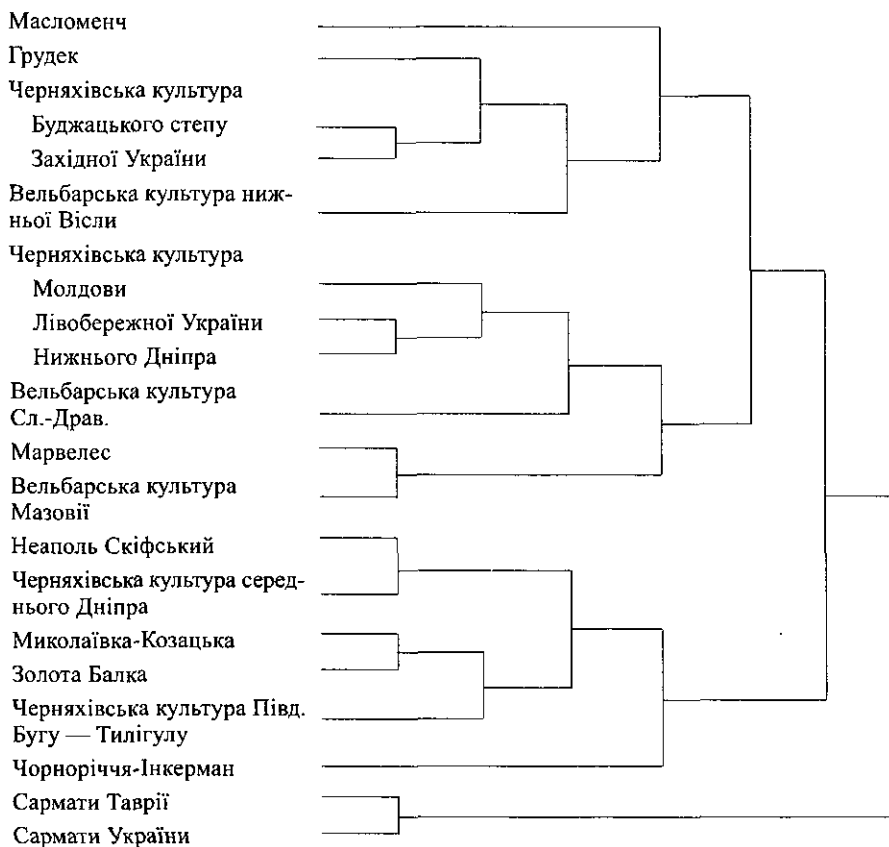
Дендрограма порівняння краніо

ду населення черняхівської культури. Варто зауважити, що статистична подібність населення черняхівських серій Північного Причорномор'я та Середнього Подніпров'я, Лівобережної України зумовлена не тільки наявністю на південних територіях мігрантів із західних і північно-західних районів. Міграційні потоки йшли також з півдня на північ — у лісостепову зону. Яскраво простежуються південночерняхівські (в основі пізньоскіфські) антропологічні впливи на могильниках Журівка в Середньому Подніпров'ї та в чоловічій групі з могильника Боромля у Східній Україні.

Серія з Нижнього Подніпров'я виявляє дещо інший напрямок антропологічних зв'язків — із вестготськими серіями Кастилії та двома серіями з території Литви.

Це свідчить про те, що в серії з Нижнього Подніпров'я домінує інший характер зв'язків — із групами, які історично були пов'язані з північними районами Європи, з прибалтійською зоною. Такі антропологічні паралелі можуть ілюструвати міграції, зумовлені рухом готів. Треба зазначити, що населення Нижнього Подніпров'я представлено лише однією групою — з Гаврилівки.

Жіночі серії дали таку картину: серія черняхівської культури з Буджацького степу виявила найбільшу подібність до збірної черняхівської серії Західної України, Масломенчської групи вельбарської культури Польщі та вельбарської культури нижньої Вісли (рисунок, б). Серія жіночих черепів з межиріччя Південного Бугу — Тилігулу має найбільшу подібність до черепів пізньоскіфських пам'яток та збірної серії черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Жіноча

6

логічних серій: *a* — чоловіки; *б* — жінки

група з Нижнього Подніпров'я найбільш подібна до черняхівських груп Молдови, Лівобережної України, серій вельбарської культури північних районів Польщі, а також групи черепів I—IV ст. з могильника Марвелес на території Литви. Це свідчить про певну змішаність групи.

Результати міжгрупового аналізу дуже добре ілюструють усю складність формування антропологічного складу населення черняхівської культури Північного Причорномор'я. У ньому брали участь нащадки населення пізньоскіфських пам'яток (скіфів, еллінів і, можливо, фракійців). Найбільш яскраво місцева основа відчувається в групі черняхівських могильників Південнобузько-Тилігульської групи, дещо слабкіше — у районі Буджацького степу та Нижнього Подніпров'я. Досить істотною на черняхівських могильниках Північного Причорномор'я є наявність антропологічного матеріалу північних і центральних районів Європи. Особливо чітко це фіксується в Нижньому Подніпров'ї (але з цієї території є матеріали лише одного могильника — Гаврилівка). Антропологічні зв'язки з населенням північно-західних територій відзначаються, хоча й не так чітко, між чоловічою серією з Буджацького степу та вельбарськими групами Польщі. Для жіночої серії з Буджацького степу найбільш морфологічно та статистично близькими є черняхівська серія Західної України та серії вельбарської культури Польщі (рисунком, *б*). Цікавим є те, що ця генетична лінія простежується в антропологічному матеріалі середньовічних могильників Західної і Північної (Правобережної) України та східних районів Польщі.

Сподіваємося, що поява нових антропологічних колекцій дасть змогу уточнити картину антропологічного складу населення черняхівської культури Північного Причорномор'я.

¹ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964. — С. 123—127.

² Там же. — С. 123—127.; Ефимова С.Г. Палеоантропология Поволжья и Приуралья. — М., 1991. — С. 86.

³ Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983. — С. 227.

⁴ Покас П.М., Назарова Т.А., Дяченко В.Д. Материалы по антропологии Акташского могильника // Бессонова С.С., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — С. 118—145; Литвинова Л.В. Население скифской культуры IV—III вв. до н. э. (по материалам могильника Мамай Гора) // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 160—163; Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения лесостепи в скифское время) // Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997. — С. 91—106.

⁵ Назарова Т.О. Населення Херсонеса в I—XIV ст. за антропологічними даними: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2002. — С. 89.

⁶ Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья. — М., 1979. — С. 143—165.

⁷ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 60.

⁸ Rosing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der frühen Mittelalters (500—1000 u. z.) // Homo. — Zurich, 1977. — Bd. 28, № 4. — S. 65—115; Mikic Z. Antropoloska struktura stanovnistva Srbije // Etnoantropoloski problemi: Monografije. — Belrad, 1988. — Kn. 4. — С. 82.

⁹ Ефимова С.Г. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время // Восточные славяне. Антропологическая и этническая история. — М., 1999. — С. 300.

¹⁰ Яценко С.А. Аланская проблема и центрально-азиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I—II вв. н. э. // Петербург. археол. вестн. — 1993. — Вып. 3. — С. 67—68.

¹¹ Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // ТИЭ. — М., 1948; Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. — М., 1984. — С. 72—86.

¹² Кондукторова Т.С. Антропологическая характеристика черепов из Верхнего Чирюртовского могильника в Дагестане // Вопр. антропологии. — 1967. — Вып. 25. — С. 117—129; Алексеев В.П. Происхождение народов Кавказа. — М., 1974. — С. 104—114; Герасимова М.М. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов // Вестник антропологии. — 1996. — Вып. 2. — С. 156—167.

¹³ Кондукторова Т.С. Материалы по палеоантропологии Украины. Палеоантропологические материалы сарматского времени // АС I. ТИЭ АН СССР. — Т. 33. — С. 166—203; Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали: могильники Інкерманської долини // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1963. — С. 126—159; Балабанова М.А. Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. — М., 2000. — С. 90—108.

¹⁴ Schliz A. Die Schadel aus der Nekropole von Nikolajewka am Dnjepr (Gouv. Cherson) // Prahistorische Zeitschrift, 1—2. — Berlin, 1913. — S. 148—157.

¹⁵ Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.). — М., 1972. — С. 97—99.

¹⁶ Rosing F., Schwidetzky I. Op cit. — S. 65—115.

¹⁷ Кондукторова Т.С. Антропология... — С. 99—108.

¹⁸ Покас П.М. Новые антропологические материалы к проблеме территориальной дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 260—273.

¹⁹ Сегеда С.П., Дяченко В.Д. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское // Гудкова А.В., Фокев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — С. 94—105.

²⁰ Кондукторова Т.С. Антропология... — С. 37—68.

²¹ Кондукторова Т.С. Материалы... — С. 190—199; Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — С. 131—141; Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали... — С. 126—159.

²² Назарова Т.А., Потехина И.Д. Антропологические материалы из могильников Юго-Западного Крыма. — К., 1990. — С. 8—19; Nicolaescu-Plopsor D. Contributii paleantropologice la rezolvarea problemei originii etnice a populatiei de sec. 4 din necropola plana de la Histria // Studii si cercetari de Antropologie. — Bucurest, 1969. — Т. 6, № 1. — С. 17—24.

²³ Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludnoszczyzny z młodszego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996. — S. 131—132.

²⁴ Rosing F., Schwidetzky I. Op cit. — S. 65—115.

²⁵ Kozak-Zychman W. Op cit. — S. 131—132.

²⁶ Чеснис Г.А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига, 1990. — С. 10—20; Jankauskas R., Barkus A. Marveles sencapio (1-7 m.e.a.) antropologja (1991—1992, Medziaga) // Vidurio Lietuvos Archeologija. — Vilnius, 1994. — P. 78—85.

Одержано 18.04.2002

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье дан анализ краниологических материалов, происходящих из погребений с труположениями могильников черняховской культуры Северного Причерноморья.

В суммарном выражении серия черняховской культуры этого региона характеризуется, с одной стороны, близостью к населению позднескифских памятников Северного Причерноморья и античных центров, а с другой — к антропологическому материалу из могильников черняховской культуры лесостепной зоны. Присутствуют в серии также морфотипы, которые не имеют истоков на данной территории, а ближайшие аналогии известны в Центральной и Северной Европе. Их появление может быть связано с готскими миграциями.

Местные и пришлые элементы на могильниках черняховской культуры Северного Причерноморья представлены в разных пропорциях на разных могильниках, что определяет характер их морфологических связей. Черняховское население Нижнего Днепра (Гавриловка) статистически близко к вестготским сериям VI—VII вв., а также сериям из Прибалтики I—V вв. н. э. Население Южнобугско-Тилигульского междуречья близко к черняховским группам Среднего Поднепровья и Левобережной Украины, поздним скифам, а также населению античных городов. Это хорошо иллюстрирует смешанность группы. Население Буджака статистически и морфологически близко как к лесостепным черняховским сериям, так и к позднескифским. Женская серия черняховских могильников Буджака близка к сборной серии черняховской культуры Западной Украины и сериям вельбарской культуры Польши. Морфотип женской серии характерен для населения западных и северных районов Украины, а также восточных районов Польши в эпоху средневековья.

Т.А. Rudych

ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF POPULATION OF CHERNIAKHIVS'KA CULTURE ON TERRITORY TO THE NORTH OF THE NORTHERN COAST OF THE BLACK SEA

The article analyzes craniological materials of the sepultures-inhumation of the burial grounds of Cherniakhivs'ka culture on territory to the north of the northern coast of the Black Sea. On the whole a stuff of Cherniakhivs'ka culture of this region reveals a similarity with population of late Scythian sites on the northern coast of the Black Sea North and ancient towns of Greeks on the one hand and with anthropological materials of the burial grounds of Cherniakhivs'ka culture in the forest-steppe zone on the other hand. There are also morphotypes in stuff which are no provenance on this territory and close by analogy in the central and northern Europe. Their arising can link on migration of Goth. Native and foreign elements on burial grounds of Cherniakhivs'ka culture are in different proportions on different burial grounds that determines the nature of their morphological links. The population which left Cherniakhivs'ka culture in the Low Dnieper (Gavrylivka) closes Visigothic series of the 6th–7th centuries statistically and also series of the southeastern coast of the Baltic Sea dating AD from the 1st to the 5th centuries. Population of the River Southern Bug and the River Telegul interfluvium closes groups of Cherniakhivs'ka culture on the Middle Dnieper and on the territories to the left from the River Dnieper, late Scythians as well as population of ancient towns of Greeks. It shows mixing inside of group. Population of Budgak closes statistically and morphologically both series of Cherniakhivs'ka culture in the forest-steppe zone and late Scythian. A series of female of burial ground of Cherniakhivs'ka culture in Budgak closes a combined series of Cherniakhivs'ka culture in the western Ukraine and series of Velbars'ka cultures in Poland. The morphotype of female series will be typical for population of the western and northern regions of Ukraine as well as of eastern regions of Poland in the Middle Ages.